

Застосування категорії «необхідність» в обґрунтуванні обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки: загальні засади та практика Європейського суду з прав людини

Шинкар Тетяна Ігорівна ¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.04.2023	Право	342.727

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8343591>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. У статті досліджено досвід формування аргументації та обґрунтування необхідності обмеження права на інформацію після повномасштабного російського вторгнення. Звергнуто увагу, що це надало державі повноваження встановити додаткові зобов'язання щодо військової служби, обмеження як щодо окремих складових права на інформацію, таких як право на приватність, свободу релігії та вираження поглядів, права на мирні зібрання, так і професійної інформаційної діяльності у цілому. Безпосередньо розглянуто «необхідність» запровадження обмежень шляхом відступу від зобов'язань за статтями 3, 8 (пункт 3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та статтями 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статтями 1, 2 Додаткового протоколу, статтею 2 Протоколу № 4 до Європейської конвенції прав людини.

Виходячи з актуальності і значущості проблеми метою статті визначено викладення результатів проведеного аналізу загальних засад застосування категорії «необхідність» в обґрунтуванні обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки, практики європейського суду з прав людини у справах, де розглядається необхідність обмеження державою прав громадян, а також формулювання на цій основі науково обґрунтованих пропозицій щодо подальших розвідок у цій сфері.

Наголошено, що здійснюючи «необхідне» обмеження права на інформацію, в тому числі в умовах воєнного стану, держава має чітко усвідомлювати наслідки проходження «точки біфуркації», за якою інформаційна діяльність, свобода збирання, зберігання, обміну відомостями тощо, переважно, перестає бути детермінованою рішеннями самої держави та може виходити за межі заходів реалізації державної інформаційної політики, що, у свою чергу, неминуче призведе до застосування заборон, правоохоронних та примусових заходів. Визначено, що Європейський суд з прав людини розглядаючи справи пов'язані із обмеженнями права на інформацію традиційно спирається на дослідження обставин застосування або не застосування національними судами та державними органами «трискладового тесту».

У результаті проведеного аналізу обґрунтування обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки, практики європейського суду з прав людини у справах, де розглядається необхідність обмеження державою прав громадян

¹ кандидат юридичних наук, суддя Восьмого апеляційного адміністративного суду, <https://orcid.org/0000-0002-3252-2167>

встановлено, що необхідність є одним з трьох основних обґрунтувань обмеження права на інформацію, яке, на відміну від інших, тісно пов'язане із тривалістю таких обмежень та можливістю (ймовірністю) відновлення обмеженого права.

Подальші наукові пошуки у даному науковому напрямку запропоновано проводити щодо визначення ймовірності застосування окремих обмежень в умовах запровадження воєнного стану, в умовах, де обмеження виникає поза заходами забезпечення національної безпеки, випадково, з необережності тощо.

Ключові слова: право на інформацію; обмеження права на інформацію; національна безпека; необхідність.

Application of the "Necessity" Category in Justifying Restrictions on the Right to Information in the Interests of National Security: General Principles and Practice of the European Court of Human Rights

Abstract. This article explores the experience of forming arguments and justifying the necessity of limiting the right to information following the full-scale Russian invasion. It is emphasized that this has empowered the state to impose additional obligations regarding military service and limitations on various components of the right to information, such as the right to privacy, freedom of religion and expression, the right to peaceful assembly, and professional information activities as a whole. The "necessity" of introducing restrictions by deviating from the obligations under Articles 3, 8 (paragraph 3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights, as well as Articles 4 (paragraph 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, Articles 1, 2 of the Additional Protocol, and Article 2 of Protocol No. 4 to the European Convention on Human Rights is directly considered.

Given the relevance and significance of the issue, the article aims to present the results of an analysis of the general principles of applying the "necessity" category in justifying restrictions on the right to information in the interests of national security, as well as the practice of the European Court of Human Rights in cases where the necessity of limiting citizens' rights by the state is discussed. The article also formulates scientifically substantiated proposals for further research in this area.

It is emphasized that when implementing the "necessary" restriction of the right to information, especially in times of armed conflict, the state must clearly understand the consequences of reaching a "point of bifurcation" where informational activities, freedom of gathering, storage, exchange of information, and more, predominantly cease to be determined by the decisions of the state itself and may go beyond the measures of implementing state information policy. This inevitably leads to the imposition of bans, law enforcement measures, and coercive measures. The European Court of Human Rights, when considering cases related to restrictions on the right to information, traditionally relies on an examination of the circumstances of the application or non-application of the "three-part test" by national courts and state authorities.

As a result of the analysis of justifying the restriction of the right to information in the interests of national security and the practice of the European Court of Human Rights in cases involving the necessity of state-imposed limitations on citizens' rights, it is established that necessity is one of the three main justifications for limiting the right to information, which, unlike others, is closely related to the duration of such restrictions and the possibility (probability) of restoring the restricted right.

Further scientific research in this direction is proposed to determine the likelihood of applying specific restrictions in conditions of martial law and in situations where limitations arise beyond measures to ensure national security, such as accidental events or negligence.

Keywords: right to information, restriction of the right to information, national security, necessity.

Вступ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Після повномасштабного російського вторгнення Україна офіційно повідомила шляхом направлення вербальної ноти про відступ від зобов'язань за Європейською конвенцією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.² Зокрема, це надало державі повноваження встановити додаткові зобов'язання щодо військової служби, обмеження щодо окремих прав, таких як право на приватність, свободу релігії та вираження поглядів, права на мирні зібрання, права на ефективні засоби правового захисту, права власності, права на освіту та свободу пересувань. Тому Україна тимчасово, до завершення воєнного стану, не виконуватиме деякі зобов'язання, і це не становитиме порушення міжнародних договорів.³

Теж саме стосується й запровадження обмеження права на здійснення окремих видів професійної інформаційної діяльності, таких як професійна журналістика. Так, як вказано у п. 54 Огляду ООН «Оновлена інформація щодо ситуації у сфері прав людини в Україні. Звітний період: 24 лютого - 26 березня», у запровадженні обмежень виникала об'єктивна необхідність: «УВКПЛ занепокоєне безпековими ризиками, з якими стикаються журналісти/-ки та працівники/-ці ЗМІ в Україні. З 24 лютого ММПЛУ зафіксувала сім випадків загибелі журналістів/-ок та працівників/-ць ЗМІ (п'ять чоловіків і дві жінки) під час бойових дій. Ще 13 журналістів/-ок і працівників/-ць ЗМІ (12 чоловіків і одна жінка) раптово опинилися у зоні бойових дій, із них сім (усі чоловіки) дістали поранень. Принаймні у чотирьох випадках напади були спрямовані на журналістів/-ок, які мали чітке маркування як працівників ЗМІ – були одягнені у відповідний захисний одяг або рухалися в автомобілях із написами «телебачення» чи «преса» – і не перебували поруч із будь-якими можливими військовими цілями. В інших випадках журналісти/-ки наражалися на небезпеку через артилерійські обстріли».⁴

У п. 2 Вербальної ноти № 4132/28-110-17626 Верховна Рада України звертає увагу ООН на те, що відповідно до статті 3 Указу Президента України від 24.02.2022 р. №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні тимчасово, на період воєнного стану, вводяться передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, що передбачені статтями 30 - 34, 38, 39, 41 - 44, 53 Конституції України, а також вводяться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах і в обсязі, необхідному для забезпечення впровадження та виконання воєнного стану.⁵

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

² Вербальна нота № 4132/28-110-17626 від 1 березня, яка була змінена та замінена вербальною нотою № 4132/28-194/600-17988 від 4 березня 2022. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf>.

³ Україна повідомила Генерального секретаря ООН про відмову від зобов'язань за статтями 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 МПГПП; статтями 8, 9, 10, 11, 14 ЄКПЛ; статтями 1-3 Додаткового протоколу до ЄКПЛ; статтею 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26_UA.pdf

⁴ Оновлена інформація щодо ситуації у сфері прав людини в Україні. Звітний період: 24 лютого - 26 березня. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26_UA.pdf

⁵ Вербальна нота № 4132/28-110-17626 від 1 березня, яка була змінена та замінена вербальною нотою № 4132/28-194/600-17988 від 4 березня 2022. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf>.

Загальнотеоретичною основою для розгляду поставленої проблеми є наукові праці В.Б. Авер'янова, Г.В. Атаманчука, О.Л. Валецького, В.В. Цветкова, Л.В. Сморгунова, Н.Р. Нижник, В.Б. Бакуменко та інших. Зокрема, теоретичні та методологічні засади становлення науки інформаційного права України, вплив глобалізації на формування державної інформаційної політики, міжнародного та українського інформаційного права, проблеми регулювання інформаційних відносин та реалізації права на інформацію розглядалися О.Г. Марценюком, складові інформаційної безпеки досліджувалися Л.О. Євдоченко, ним також обґрунтовувалися зміст і напрямки удосконалення державного управління у сфері інформаційної безпеки України в умовах формування інформаційного суспільства і глобалізаційних процесів ХХІ ст., проблеми правового регулювання в сфері забезпечення прав, свобод та реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів аналізувалися С.О. Магда.

Практичним проблемам національної безпеки, різним аспектам її забезпечення приділено також достатньо уваги. Разом з цим загальні параметри необхідності обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки України залишаються практично не дослідженими правовою наукою.

Мета дослідження. Виходячи з актуальності і значущості проблеми, метою статті є викладення результатів проведеного аналізу загальних засад застосування категорії «необхідність» в обґрунтуванні обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки, практики європейського суду з прав людини у справах, де розглядається необхідність обмеження державою прав громадян, а також формулювання на цій основі науково обґрунтованих пропозицій щодо подальших розвідок у цій сфері.

Результати

Констатуючи активне застосування у нормативно-правових актах, пов'язаних з обґрунтуванням обмеження прав людини, зокрема права на інформацію, категорії «необхідність» слід нагадати, що у сучасній українській мові слово «необхідність» використовується у двох основних значеннях: як «потреба у чому-небудь» або як «об'єктивний закономірний зв'язок між явищами матеріального світу, який впливає із самої природи речей, розкриває їхні суттєві риси». ⁶

При цьому у повсякденному вжитку застосовують як: «необхідний»: 1) без якого неможливо обійтися; конче потрібний; 2) те, що обов'язково потрібне для забезпечення нормальних умов життя, праці і таке інше; 3) закономірний, не випадковий, ⁷ так і «необхідний» (якого неможливо обійти, обминути ⁸).

Ю.В. Сачков у Філософському енциклопедичному словникові визначає необхідність як наявність між об'єктами та системами стійких, неминучих, невідворотно діючих у часі зв'язків та відносин. ⁹

Також на думку вказаного автора: «абсолютизація необхідності призводить до уявлень щодо жорсткої детермінації, коли стверджується, що поведінка кожного об'єкта системи суворо однозначно детермінована в часі у всіх своїх рисах та особливостях, у великому та малому. ... Необхідність співвідноситься з такими

⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови. уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. К. Ірпінь: ВТФ «Перун». 2005. С.769

⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови. уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. К. Ірпінь: ВТФ «Перун». 2005. С.769

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови. уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. К. Ірпінь: ВТФ «Перун». 2005. С.769

⁹ Скачков Ю.В. Необхідність. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М. Республика. 2001. С.363

поняттями і уявленнями як закономірність, жорсткість, неминучість, однозначність, впорядкованість».¹⁰

В українському сегменті вільної енциклопедії «Вікіпедія» необхідність – це система зв'язків і відносин, що зумовлює зміну, поступальний рух, розвиток у жорстко визначеному напрямку з жорстко визначеними результатами. Іншими словами, необхідність – це такий зв'язок, що обов'язково призводить до певної події.¹¹ Видами необхідності визначено: логічну (формальну) необхідність – судження, протилежне якому завжди буде хибним; реальну (фізичну) необхідність – фактичну зумовленість явища певними обставинами; моральну необхідність – зобов'язання поведінки, чинності етичних, моральних, релігійних та інших переконань.¹²

Враховуючи викладене зазначимо, що у сучасній правовій науці, зокрема у праці А.М. Мерник, В.О. Кузьміної, Б.М. Бурлакова, правовий інститут обмеження прав людини розглядається як необхідний і безумовний інструмент функціонування демократичного суспільства та визнається складником правової системи будь-якої держави та сучасного суспільства, що об'єктивно зумовлює його законодавче врегулювання і створення як окремого інституту права міжгалузевого характеру.

Також, вказані автори зауважують, що: «обмеження повинні мати правовий характер і накладатися лише відповідно до загального інтересу – національної безпеки, правопорядку, захисту норм моралі, захисту прав і свобод іншої людини, коли право іншої людини у правомірному балансі переважає. Правова процедура накладення обмежень повинна полягати в застосуванні трикутника правомірності обмеження прав людини, який є досягненням сучасної правової науки та судової практики. Навіть з активним розвитком суспільства та появою прав четвертого покоління такий механізм не втрачає своєї ефективності й продовжує діяти, що свідчить про його ефективність і гарантує непорушність принципу верховенства права під час вирішення конкретних справ щодо обмеження прав людини».¹³

Як приклад слід навести абзац восьмий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020 у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України»: «... право особи на доступ до інформації, гарантоване статтею 34 Конституції України, не є абсолютним і може підлягати обмеженням. Такі обмеження мають бути винятками, які передбачені законом, переслідувати одну або декілька законних цілей і бути необхідними у демократичному суспільстві. У разі обмеження права на доступ до інформації законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію вказаного права і не порушувати сутнісного змісту такого права».¹⁴

¹⁰ Скачков Ю.В. Необхідність. Філософський словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М. Республика. 2001. С. 363

¹¹ Необхідність. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

¹² Необхідність. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

¹³ Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2020. С. 45. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/11.pdf

¹⁴ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України „Про Конституційний Суд України“ від 22 січня 2020 року № 1-р(І)/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p1_2020.pdf

Поняття «необхідний у демократичному суспільстві» слід безпосередньо застосовувати у процедурах обмеження права на інформацію з огляду на положення статті 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Так, у Посібнику Європейського суду з прав людини за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Право на повагу до приватного і сімейного життя» у перекладі з доповненнями О. Дроздова та О. Дроздової вказано: «щоб визначити, чи є конкретне порушення статті 8 «необхідним у демократичному суспільстві», Суд врівноважує інтереси держави-члена проти права заявника. У ранній та провідній справі по статті 8 Суд уточнив, що «необхідні» в цьому контексті не мають гнучкості таких висловів як «корисні», «розумні» або «бажані», але передбачає існування «нагальної соціальної потреби» за втручання в питання. Національні органи влади повинні провести первинну оцінку нагальної соціальної потреби в кожному конкретному випадку; відповідно, для них залишається межа довіри. Однак їх рішення залишаються предметом перегляду Судом. Обмеження права в рамках Конвенції не можна розглядати як «необхідне в демократичному суспільстві», - двома ознаками якого є толерантність та широта поглядів, якщо тільки, крім іншого, вона не є пропорційною переслідуваній законній меті».¹⁵

Як нагадує Л.Павлова у судових рішеннях по справі *Хендісайд проти Сполученого Королівства* (1976 р.), *Сілвер та інші проти Сполученого Королівства* (1983 р.) було дано таке визначення «необхідності»: воно не синонімічно прикметника «необхідний» і не має тієї гнучкості, які мають такі терміни, як «допустимий, звичайний, корисний, розумний або бажаний».¹⁶

Також у рішеннях Європейського суду з прав людини звертається увага на: по-перше, межі розсуду, надані державним органам влади, обов'язок держави-відповідача продемонструвати існування нагальної соціальної позиції за втручанням (*Piechowicz проти Польщі*), по-друге – на законодавчі рішення, з метою надання оцінки якості парламентського та судового перегляду необхідності (*Animal Defenders International проти Сполученого Королівства*).

В останньому випадку Суд наголошує на особливій важливості визначення пропорційності загальних заходів держави-відповідача у цьому відношенні, так само «... як і ризик зловживання, якщо загальний захід повинен бути пом'якшений, що є ризиком, який, в першу чергу, повинен оцінюватися державою».¹⁷

Подібні питання обґрунтованості та необхідності безпосередньо мали місце також у справі № 5310/71 «*Ірландія проти Великобританії*»¹⁸ чи справі № 12778/17

---

¹⁵ Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life, home and correspondence. Updated on 31 August 2022. European Court of Human Rights. 2022. 172p. (Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Право на повагу до приватного і сімейного життя. Переклад з доповненнями О. Дроздова, О. Дроздової). С. 20-21. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf

¹⁶ Павлова Л. Правомерные ограничения государством права на свободу ассоциации по Европейской конвенции прав человека. *Европейские стандарты в области свободы объединений*: сб. науч. тр. Науч. ред. А. Вашкевич. Минск: Тесей, 2004. 192 с. URL: <https://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/1999/03/Pavlova-L.-Pravomernye-ogranicheniya-gosudarstvom-prava-na-svobodu-assotsiatsij-po-EKPCN.pdf>

¹⁷ Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life, home and correspondence. Updated on 31 August 2022. European Court of Human Rights. 2022. 172p. (Посібник за статтею 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Право на повагу до приватного і сімейного життя. Переклад з доповненнями О. Дроздова, О. Дроздової). С. 21. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/1259d4263dac852ef056_file.pdf

¹⁸ CASE of Ireland v. The United Kingdom (*Application no. 5310/71*) 18 January 1978 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506>

«Арпарслан Алтан проти Туреччини»¹⁹, у яких вказувалося, що обґрунтування доцільності застосування певних обмежень, їх необхідність та аргументованість має здійснюватися у кожному конкретному випадку, а також при цьому: «...недостатньо дати загальне пояснення для обмежень, варто ще й аргументувати їх необхідність та пропорційність в індивідуальних справах».²⁰

У зв'язку із цим, а також враховуючи практику Європейського суду з прав людини наведений вище «Відступ від зобов'язань ...» можливо віднести до категорії дискреції держави та передбачити тривалість його дії до завершення дії правового режиму воєнного стану. Відповідно, рішення щодо застосування конкретних обмежень буде обґрунтовувати рішення щодо відступу, факт якого, зокрема, стане предметом вивчення у випадках оскарження дії влади у Європейському суді з прав людини.

Так, як засвідчує Т.І. Фулей у межах аналізу Рішення Європейського суду з прав людини від 10 серпня 2006 року у справі № 21040/02 «Ляшко проти України» (*Lyashko v. Ukraine*) національний Суд повинен перевірити, чи було втручання виправданим та необхідним у демократичному суспільстві, та, зокрема, чи було воно пропорційним, і чи були причини, надані національними органами влади на його виправдання, важливими та достатніми. Таким чином, важливим є визначити, чи належним чином національні органи влади використали свою свободу повноважень, звинувативши заявника.²¹ При цьому вказаний автор констатує, що, загалом, «необхідність» будь-якого обмеження здійснення свободи вираження поглядів має бути обґрунтована з усією переконливістю.²²

У свою чергу аналізуючи дискреційні повноваження держави у питанні обмеження права на інформацію у демократичному суспільстві практика Європейського суду з прав людини, насамперед, виходить із того, що національна влада має оцінити, чи існує «нагальна суспільна необхідність», що виправдовує таке обмеження, і тут вона (держава) користується певною свободою розсуду.

Теж саме стосується безпосередньо розповсюдження масової інформації, щодо чого у справі «Фрескоз та Руар проти Франції» (*Frescoz and Roire v. France*) від 21 січня 1999 року Європейський суд з прав людини наголосив, що «національне право на свободу розсуду може суперечити інтересові демократичного суспільства у забезпеченні і підтриманні свободи преси. Так само слід приділити велику увагу цьому інтересові, якщо йдеться про *mutatis mutandis* - визначення, відповідно до пункту 2 статті 10, відповідності обмеження законно поставленій меті (рішення у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» (*Goodwin v. Royaume-Uni*) від 27 березня 1996 року, а також «Ворм проти Австрії» (*Worm v. Autriche*) від 29 серпня 1997 року)».²³

При цьому серед перелічених у Відступі обмежень були й обмеження окремих інформаційних прав, зокрема, щодо збору, зберігання, використання та розповсюдження конфіденційної інформації про особу без її згоди (Україна вимушена відступити від зобов'язань за статтею 17 Пакту та статті 8 Конвенції). На підставі

¹⁹ CASE of Alparslan Altan v. Turkey (*Application no. 12778/17*) 16 April 2019 URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192804>

²⁰ CASE of Alparslan Altan v. Turkey (*Application no. 12778/17*) 16 April 2019 URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192804>

²¹ Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Роздаткові матеріали. К.:БАІТЕ, 2013. С. 30. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1378458220130815_A5_Brosh_Seminar_OSCE_Block_1-56.pdf

²² Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Роздаткові матеріали. К.:БАІТЕ, 2013. С. 30. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1378458220130815_A5_Brosh_Seminar_OSCE_Block_1-56.pdf

²³ Case of Frescos and Roire v. France. (*Application no. 29183/95*). 21 January 1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58906>

аналізу змісту вказаних Вербальних нот зазначимо, що були введені відмови від зобов'язань за: статтею 19 Пакту та статтями 9-10 Конвенції (щодо права вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на власний розсуд); статтями 17, 22, 25 Пакту, статтю 14 Конвенції та статтею 1 Додаткового протоколу до Конвенції (щодо свободи підприємництва, вільного обрання виду та способу діяльності).

Також органи військового управління разом з військовими адміністраціями (у разі їх утворення) самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування були уповноважені здійснити відступ від зобов'язань за статтями 3, 8 (пункт 3), 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту та статті 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статті 1, 2 Додаткового протоколу, статтю 2 Протоколу № 4 до Конвенції: регулювати роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних компаній, видавництв, теле-, радіомовників та інших підприємств, установ, організацій та закладів культури й засобів масової інформації, використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри і друкарні для військових цілей і проведення роз'яснювальної роботи у збройних силах і серед населення (п. 11 Вербальної ноти № 4132/28-110-17626); заборонити роботу приймально-передавальних радіостанцій для особистого та колективного використання та передачі інформації через комп'ютерні мережі (п. 11 Вербальної ноти № 4132/28-110-17626); у разі порушення вимог або невиконання заходів воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання, телевізійну, відео- та аудіотехніку, комп'ютери та, якщо необхідно, інші технічні засоби зв'язку (п. 12 Вербальної ноти № 4132/28-110-17626); вживати додаткових заходів щодо посилення охорони державної таємниці (п. 21 Вербальної ноти № 4132/28-110-17626).

Інший прояв «необхідності» у питанні обмеження права на інформацію має місце у регульованих статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відносинах. Так, Є. Белоусов та М. Кахнова звертають увагу, що структурно цю статтю можна поділити на дві частини, першою з яких є складові частини права на свободу вираження поглядів, другою – вичерпний перелік легітимних обмежень досліджуваного права.²⁴

Інформація може бути «необхідною» для здійснення заявником свого права на свободу вираження поглядів, відобразити (відбивати) мету особи, її прагнення та інтереси, характер відповідних відомостей чи характеристики відповідної інформаційної діяльності, здатність та реальні можливості запитати у держави ці відомості та/або віднести їх до категорії «публічна інформація» тощо.

Також виражаючи певні погляди користувач інформаційного продукту визначається з її окремими якісними характеристиками, зокрема з «готовністю» до масового споживання, віднесення до засобів стратегічних комунікацій, її загальною доступністю, наявністю обмеженого доступу чи розповсюдження, у т.ч. через висловлювання чи коментування.

При цьому на думку вказаних вище авторів: «свобода дотримуватися своїх поглядів включає право особи мати власну позицію щодо того чи іншого питання, гарантує захист особі від приписування їй певної позиції на основі її попередніх висловлювань і негативних наслідків, які можуть виникнути з цього, а також забороняє примушувати особу розголошувати іншим свою позицію. Свобода одержувати інформацію передбачає можливість для засобів масової інформації отримувати її будь-

---

²⁴ Білоусов Є., Кахнова М. Застосування статті 10 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 4/2021. С. 281. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf>

якими незабороненими засобами та право громадськості отримувати суспільно необхідну інформацію. Свобода передання інформації являє собою не лише написані слова або усні висловлювання, але й зображення, фотографії і навіть культурну спадщину, що призначені для висловлення ідеї або подання інформації ... статтею 10 Конвенції захищається не тільки сама ідея, але й форма її вираження ...».²⁵

Отже, обмежене право на інформацію може стосуватися інформації як певних відомостей (документів, що їх формалізують у контексті ст. 1 Закону України «Про інформацію»), що була «необхідною» для здійснення особою, – у подальшому – заявником в Європейському суді з прав людини, свого права на свободу вираження її поглядів чи свободу одержувати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Щодо першого слід також врахувати висновки Європейського суду з прав людини у справі «Фогт (VOGT) проти Німеччини» згідно яких свобода дотримуватися думки включає захист особи від можливих негативних наслідків у випадках, коли їй приписуються ті чи інші погляди після попередніх публічних висловлювань.²⁶ Відповідно Суд, таким чином, побічно окреслює зміст поняття «негативна свобода», вкладаючи до нього не розголошення особою власних думок. Слід наголосити, що одним із проявів «необхідності» обмеження права на інформацію є саме формування «негативної свободи» інформаційних відносин, зміст якої підлягає окремому дослідженню на предмет його віднесення до загроз національній безпеці.

Як нагадують Є. Белоусов та М. Кахнова вирішуючи питання про наявність у справі порушення статті 10 Конвенції Європейський суд з прав людини застосовує так званий трискладовий тест (*the three-part test*): законність обмежень, легітимна мета, заради якої застосовувалось обмеження, та необхідність у демократичному суспільстві.²⁷

Повертаючись до умов воєнного стану слід вести мову про застосування серед засобів трискладового тесту категорії «необхідність в умовах воєнного стану» замість категорії «необхідність у демократичному суспільстві».

Так, наприклад, громадські організації «Центр демократії та верховенства права» та «Лабораторія цифрової безпеки» у червні 2022 року, в умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану, оприлюднили Рекомендації громадських організацій щодо обмежень прав людини у воєнний час²⁸, у яких наголошено на природності зміщення в умовах війни балансу між свободою вираження і прагненням держави захистити національну та інформаційну безпеку в сторону державного інтересу. При цьому автори рекомендацій зауважують, що обмеження, що вводяться повинні залишатися законними, мати легітимну мету та бути необхідними в конкретний період. Так, запроваджені в Україні у відповідь на російську агресію обмеження включають виключення поширення російської символіки, забороняють інформаційну підтримку

²⁵ Білоусов Є., Кахнова М. Застосування статті 10 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 4/2021. С. 281. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf>

²⁶ Фогт (VOGT) против Германии. URL: https://european-court.eu/uploads/ECHR_Vogt_v_Germany_26_09_1995.pdf

²⁷ Білоусов Є., Кахнова М. Застосування статті 10 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 4/2021. С. 281. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf>

²⁸ Рекомендації громадських організацій щодо обмежень прав людини у воєнний час. URL: <https://dslua.org/publications/rekomendatsii-hromadskiykh-orhanizatsiy-shchodo-obmezhen-prav-liudyny-u-voienyny-chas/>

та схвалення збройної агресії, обмежують можливість поширювати дані щодо переміщення українських військових та техніки.²⁹

Рішеннями РНБО України^{30, 31} також встановлено спеціальний формат «єдиного марафону», що передбачає: об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації – цілодобовому інформаційному марафоні «Єдині новини #UАразом»; стале функціонування об'єктів цифрового ефірного мовлення та безперебійну трансляцію телевізійних каналів в МХ - 1, -2, -3, -5; цілодобовий моніторинг ефірної мережі, обладнання головної станції мультиплексування, супутникових та наземних каналів зв'язку; резервування супутникових каналів доставки програм та обладнання головної станції мультиплексування; резервну доставку телеканалів до цифрових передавачів із залученням альтернативного оператора супутникового зв'язку; вимкнення з цифрового мовлення каналів на підставі недотримання вимог таких обмежень; блокування інформаційних ресурсів, у т.ч. шляхом формування та реалізації додавання до списку заблокованих ресурсів російських вебсайтів, які можуть загрожувати національній безпеці чи сприяти агресії проти України на підставі розпоряджень Національного центру оперативного управління мережами телекомунікацій (НЦУ).³²

Обґрунтування обмеження права на інформацію необхідністю забезпечення національної безпеки, захисту суверенітету, територіальної цілісності тощо завжди породжує проблему відновлення обмеженого права у зв'язку із втратою актуальності самого обмеження, про яку й зазначено вище та яка породжує питання щодо можливості відновлення обмеженого права загалом. У сучасних суспільно-політичних науках подібні процеси прийнято описувати за допомогою терміну «біфуркація» - набуття нових особливостей унаслідок рухів динамічної системи за незначної зміни її параметрів.

М.С. Кармазіна, розглядаючи її види та форми у межах Енциклопедії сучасної України зокрема виділяє політичну біфуркацію – перехід політичного процесу, явища, феномена, що розглядається як відкрита система, на новий рівень розвитку в результаті порушення балансу взаємовпливу, взаємозв'язку між власне системою і зовнішнім середовищем (суспільно-політичною системою). Наслідок переходу – постання політичного явища, процесу, феномена іншого рівня, зокрема розпад імперії й утворення незалежних держав, перетворення унітарної держави на федеративну, об'єднання кількох політичних партій, синтез ідей в теорію, концепцію, парадигму.³³

Відповідно, біфуркація права на інформацію в умовах запровадження обмеження щодо цього права являє собою обрання правовою системою вектора подальшого

²⁹ Рекомендації громадських організацій щодо обмежень прав людини у воєнний час. URL: <https://dslua.org/publications/rekomendatsii-hromadskykh-orhanizatsiy-shchodo-obmezhen-prav-liudyiny-u-voiennoho-chasu/>

³⁰ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави": Указ Президента України №151/2022 від 19.03.2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1512022-41757>

³¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану": Указ Президента України №152/2022 від 19.03.2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761?fbclid=IwAR0C-HehSa0M5Sff0sEilWMQdkFqIPiQZo39VHsvTxc6rdhd7WrMI4MUQk>

³² Блокування воєнного часу: провайдери мають обмежити доступ до 191 сайту. URL: <https://dslua.org/publications/blokuvannia-voiennoho-chasu-provaydery-maiut-obmezhyty-dostup-do-191-saytu/>

³³ Кармазіна М.С. Біфуркація // Енциклопедія Сучасної України. Т. 3 : електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. URL: https://esu.com.ua/search_articles?id=35417

розвитку права на інформацію після запровадження обмеження. Разом із цим слід погодитися із представниками громадянського суспільства щодо: недоцільності одноманітного підходу до обмеження права на інформацію в умовах воєнного стану для адміністрування тимчасово окупованих територій, «сірих зон» та підконтрольних Україні територій; дотримання принципів необхідності й пропорційності при будь-якому обмеженні прав та врахування контексту кожної конкретної справи, за необхідності – із залученням оцінки фахівців (представників громадянського суспільства, правозахисників, волонтерів) щодо доцільності та актуальності обмежень; дотримання заборони на відступи від норм міжнародного гуманітарного права; забезпечення фіксації представниками громадянського суспільства, правозахисниками, волонтерами випадків надмірних або непропорційних обмежень прав людини та спроб зловживання державною дискрецією з метою подальшого оскарження у судовому порядку для уникнення неправомірного застосування інституту відступу від зобов'язань; необхідності врегулювання підстав та умов, за яких можливі додаткові обмеження свободи вираження у воєнний час, зокрема, завчасного передбачення переліку забороненого контенту, що доповнюватиме вимоги мирного часу, та відповідні санкції за його поширення; деталізації та належного розмежування повноважень органів у сфері запровадження додаткових обмежень права на інформацію (РНБО України, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, Міністерство культури та інформаційної політики, Національна комісія з питань електронних комунікацій тощо) на період воєнного стану з огляду на межі їх компетенції у заходах оборони та забезпечення національної безпеки загалом; розробки, запровадження та поширення каналами стратегічних комунікацій окремих «кризових протоколів національного спротиву» - передбачуваних обмежень права на інформацію із визначенням часових періодів їх запровадження та дії, а також спеціального режиму функціонування суб'єктів інформаційної діяльності на тимчасово непідконтрольних Україні територіях; доцільності уніфікації державних інформаційних ресурсів у напрямку створення переліків чинних обмежень свободи вираження поглядів, що запроваджуються на всіх рівнях управління державою в умовах воєнного стану, у т.ч. й воєнно-цивільними адміністраціями; створення постійно діючої системи моніторингу актуальності обмежень та виявлення втрати обмеженнями такої актуальності, подальшої їх необхідності чи непропорційності конкретним обставинам; постійного покращення обізнаності у локальному та регіональному контекстах, набуття здатності збереження повідомлень про вчинені воєнні злочини, а також ефективності протидії поширенню шкідливої та небезпечної інформації, пов'язаної з конфліктом завдяки співпраці з соціальними мережами та комунікаційними платформами; доцільності обмеження дискреції правоохоронних органів щодо огляду ними телефонів громадян під час дії воєнного стану задля уникнення можливих порушень щодо таких видів інформації як адвокатська, медична таємниця чи інших видів таємниць; доцільності встановлення законодавчого обмеження на використання технологій штучного інтелекту з попереднім аналізом їх впливу на права людини, а також процесуальний статус отриманої внаслідок застосування таких технологій інформації; доцільності врегулювання критеріїв публікації даних щодо військовополонених та загиблих із категоризуванням мети самої публікації (розповісти світові про воєнні злочини, підкреслення гуманного ставлення до військовополонених чи загиблих, тощо); поширення серед військовослужбовців, громадяни на окупованих чи тимчасово непідконтрольних територіях інформації щодо цифрової безпеки та цифрових навичок.

Постановлення кожного із означених проблемних питань можливо охарактеризувати як проходження правом на інформацію певної точки біфуркації –

досягнення правовою системою критичного значення обмеження права на інформацію, за якою, на думку К.С. Оганезова, система втрачає стійкість та етап їх детермінованих змін завершується.³⁴ Також на його думку «у цій точці траєкторії системи її майбутнє завдається двома рівновірогідними станами. До якого з них перейде система передбачити неможливо, це є суто випадковий процес; разом з тим такий перехід завжди супроводжується корінною перебудовою структури системи. Якщо параметр продовжує змінюватися, то при кожній критичній зміні біфуркація буде повторюватися».³⁵

Висновки

У результаті аналізу загальних засад застосування категорії «необхідність» в обґрунтуванні обмеження права на інформацію в інтересах забезпечення національної безпеки, практики європейського суду з прав людини у справах, де розглядається необхідність обмеження державою прав громадян слід вказати, що необхідність є одним з трьох основних обґрунтувань обмеження права на інформацію, яке, на відміну від інших, тісно пов'язане із тривалістю таких обмежень та можливістю (ймовірністю) відновлення обмеженого права.

Здійснюючи «необхідне» обмеження права на інформацію, в тому числі в умовах воєнного стану, держава має чітко усвідомлювати наслідки проходження «точки біфуркації», за якою інформаційна діяльність, свобода збирання, зберігання, обміну відомостями тощо, переважно, перестає бути детермінованою рішеннями самої держави та може виходити за межі заходів реалізації державної інформаційної політики, що, у свою чергу, неминуче призведе до застосування заборон, правоохоронних та примусових заходів.

Європейський суд з прав людини розглядаючи справи пов'язані із обмеженнями права на інформацію традиційно спирається на дослідження обставин застосування або не застосування національними судами та державними органами «трискладового тесту».

Подальші наукові пошуки у даному науковому напрямку доцільно проводити щодо визначення ймовірності застосування окремих обмежень в умовах запровадження воєнного стану, в умовах, де обмеження виникає поза заходами забезпечення національної безпеки, випадково, з необережності тощо.

Список використаних джерел

1. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku "Pro neitralizatsiiu zahroz informatsiinii bezpetsi derzhavy" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 18, 2022 "On neutralization of threats to the information security of the state"]: Ukaz Prezydenta Ukrainy [Decree of the President of Ukraine] №151/2022 vid 19.03.2022 ≤<https://www.president.gov.ua/documents/1512022-41757>≥ (in Ukrainian)
2. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku "Shchodo realizatsii yedynoi informatsiinoi polityky v umovakh voiennoho stanu" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 18, 2022 "On the implementation of a unified information policy under martial law"]: Ukaz Prezydenta Ukrainy [Decree of the President of Ukraine] №152/2022 vid 19.03.2022 ≤<https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761?fbclid=IwAR0C-HehSa0M5SF0sEilWMQdkFqIPIQZo39VHsvTxc6rdhd7WrMI4MUQk>≥ (in Ukrainian)

³⁴ Оганезов К.С. Бифуркация. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М. Республика. 2001. С.66

³⁵ Оганезов К.С. Бифуркация. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М. Республика. 2001. С.66

3. Case of Alparslan Altan v. Turkey (*Application no. 12778/17*) 16 April 2019 [≤https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-192804≥](https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-192804) (in English)
4. Case of Frescos and Roire v. France. (*Application no. 29183/95*). 21 January 1999. [≤https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-58906≥](https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-58906)(in English)
5. Case of Ireland v. The United Kingdom (*Application no. 5310/71*) 18 January 1978 [≤https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57506≥](https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57506) (in English)
6. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Persnyi senat) u spravi za konstytutsiinou skarhoiu Pleskacha V'iacheslava Yuriiovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen druhoho rechennia chastyny chetvertoi statii 42 Zakonu Ukrainy „Pro Konstytutsiinou Sud Ukrainy“ vid 22 sichnia 2020 roku № 1-r(I)/2020. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (First Senate) in the case on the constitutional complaint of Vyacheslav Pleskach regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of the second sentence of part four of Article 42 of the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine" dated January 22, 2020 No. 1-p(I)/2020] [≤https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p1_2020.pdf≥](https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p1_2020.pdf) (in Ukrainian)
7. Fogt (VOGT) protiv Germanii. [Vogt (VOGT) v. Germany] [≤https://european-court.eu/uploads/ECHR_Vogt_v_Germany_26_09_1995.pdf≥](https://european-court.eu/uploads/ECHR_Vogt_v_Germany_26_09_1995.pdf) (in Russian)
8. Fulei T. I. *Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v administratyvnomu sudochynstvi: Rozdatkovi materialy*. (VAITE, 2013). (in Ukrainian)
9. Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life, home and correspondence. Updated on 31 August 2022. (Posibnyk za statteiu 8 Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. Pravo na povahu do pryvatnoho i simeinoho zhyttia. Pereklad z dopovnenniamy O. Drozdova, O. Drozdovoi). (European Court of Human Rights. 2022)
10. Karmazina M.S. Bifurkatsiia. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. T. 3 : elektronna versiiia [onlain] (Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 2004). [≤https://esu.com.ua/search_articles?id=35417≥](https://esu.com.ua/search_articles?id=35417). (in Ukrainian)
11. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (VTF «Perun». 2005). (in Ukrainian)
12. Skachkov Yu.V. Neobkhdnist. Fylosofskiy slovar. (Respublyka. 2001). (in Russian)
13. Ohanezov K.S. Byfurkatsiia. Fylosofskiy slovar. (Respublyka. 2001). (in Russian)
14. Mernyk A.M., Kuzmina V.O., Burlakov B.M. Obmezhennia prav i svobod liudyny v suchasnykh umovakh: teoretychni i praktychni aspekty. 2020. 2. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal. 42. [≤http://lsej.org.ua/2_2020/11.pdf≥](http://lsej.org.ua/2_2020/11.pdf) (in Ukrainian)
15. Pavlova L. Pravomernye ogranicheniya gosudarstvom prava na svobodu asociacii po Evropejskoj konvencii prav cheloveka.Tesej. 2004. Evropejskie standarty v oblasti svobody ob"edinenij. [≤https://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/1999/03/Pavlova-L.-Pravomernye-ogranicheniya-gosudarstvom-prava-na-svobodu-assotsiatsij-po-EKPCH.pdf≥](https://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/1999/03/Pavlova-L.-Pravomernye-ogranicheniya-gosudarstvom-prava-na-svobodu-assotsiatsij-po-EKPCH.pdf) (in Ukrainian)
16. Bilousov Ye., Kakhnova M. Zastosuvannia statii 10 konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. 2021. 4. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 276. [≤http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf≥](http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/44.pdf) (in Ukrainian)
17. Verbalna nota № 4132/28-110-17626 vid 1 bereznia, yaka bula zminena ta zaminena verbalnoiu notoiu № 4132/28-194/600-17988 vid 4 bereznia 2022. [≤https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf≥](https://treaties.un.org/doc/Publication/CN/2022/CN.65.2022-Eng.pdf). (in Ukrainian)

18. Ukraina povidomya Heneralnoho sekretaria OON pro vidmovu vid zoboviazan za stattiamy 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 MPHPP; stattiamy 8, 9, 10, 11, 14 YeKPL; stattiamy 1-3 Dodatkovoho protokolu do YeKPL; statteiu 2 Protokolu № 4 do YeKPL. ≤https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26-UA.pdf≥ (in Ukrainian)
19. Onovlena informatsiia shchodo sytuatsii u sferi prav liudyny v Ukraini. Zvitnyi period: 24 liutoho-26 bereznia. ≤https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-06/HRMMU_Update_2022-03-26-UA.pdf≥ (in Ukrainian)
20. Rekomendatsii hromadskykh orhanizatsii shchodo obmezhen prav liudyny u voiennyi chas. (DigitalSecurityLab) ≤<https://dslua.org/publications/rekomendatsii-hromadskykh-orhanizatsiy-shchodo-obmezhen-prav-liudyny-u-voiennoy-chas/>≥ (in Ukrainian)
21. Blokuvannia voiennoho chasu: provaidery maiut obmezhyty dostup do 191 сайту. (DigitalSecurityLab) ≤<https://dslua.org/publications/blokuvannia-voiennoho-chasu-provaidery-maiut-obmezhyty-dostup-do-191-saytu/>≥ (in Ukrainian)
22. Neobkhidnist. Vikipediia – vilna entsyklopediia. ≤<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>≥. (in Ukrainian)